

О. А. Гриценко, І. В. Петрова

Культурно-просвітницькі заклади

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІ ЗАКЛАДИ у 2-й пол. 19 ст. як елемент заг. нар.-просвітн. руху в багатьох країнах Центр. та Сх. Європи створювали клуби (у вищих верствах британ. суспільства вони виникли ще у 16 ст.), гуртки, товариства культурно-просвітн. спрямування, зокрема в Україні – київ. «Стара громада», товариство «Просвіта», філії (понад 80) та читальні якого, а також кооп. організації забезпечували в Галичині формування [громадянського суспільства](#). Просвітн. і наук. діяльність «Старої громади» цар. уряд заборонив 1878. Кілька наддніпрян. «громад» діяли таємно до 1905, коли осередки товариства «Просвіта» виникли у Катеринославі (нині Дніпропетровськ), Одесі, Києві, Миколаєві та ін. При її філіях створювали театр. трупи, видавництва, читальні. Це мало яскраво виражений укр. характер. 1908 у Києві виник «Український клуб», але його, як і більшість філій товариства «Просвіта», закрили 1910–12. Рух «просвіт» підтримували через інфраструктуру «нар. домів», побудов. у великих містах за громад. гроші. Вони давали притулок укр. театр. трупам, б-кам, видавництвам, хор. капелам, а у Львові – навіть укр. гімназії. 1902 зведено київ. «нар. доми» – Троїцький (коштом «Старої громади») та Лук'янівський (за гроші Товариства тверезості). 1905–07 у Москві та С.-Петербурзі виникали робітн. клуби просвітн. напрямку, які активно використовували більшовики для політ. пропаганди. Фабрично-завод. клуби на підприємствах перетворили на інструмент просвітн.-пропагандив. впливу на населення. Інфраструктуру «просвіт», «нар. домів» відібрали, звинувативши поперед. господарів у тому, що вони намагалися підмінити боротьбу українського народу проти соц. та нац. гноблення культурниц. діяльністю ліберал.-бурж. напрямку. Отак «нар. доми» перетворили на робітн. клуби, змінивши не стільки структуру чи функції, скільки ідейне спрямування, а головне – господаря: попри формально громад., добровіл. характер вони стали слухняним інструментом пропагандист. машини режиму. Більшість підвлад. насел. становили селяни, тому створення ефектив. просвітниц.-пропагандив. мережі на селі стало для рад. режиму у 1920-х рр. одним із ключових завдань.

Після 1917 мережу «просвіт» відновлено, 1922 рад. уряду довелося ліквідувати вже 4 тис. місц. «просвіт», які вважали осередками «ідей. петлюрівщини». У ленін. моделі побудови соціалізму були три ключові напрями: [індустріалізація](#), колективізація села (див. [Колгоспи](#)),

культурна революція. Створення «нової культури» здійснювали шляхом нищення культури старої – як елітар., так і традиц. нар., тісно пов'язаної з християнством, забороняючи святкувати реліг. свята, проводити традиц. обряди (весілля, хрестини, похорони тощо). Формували новий інформ. простір – через єдине і всюдосяжне *радіо* («тарілка» на стовпі перед клубом), обов'язк. передплату парт., комсомол. і піонер. період. видань, просякнуте пропагандою шкільництво, мережу клубів, що їх б-ки, кіноустановки та гуртки «самодіяльності» так само централізовано постачалися ідеологічно виваженими книжками й журналами, кінострічками, сценаріями агітвистав і мас. театралізов. заходів.

У 1920-х рр. практично в кожному селі замість знищ. осередків товариства «Просвіта» та замкнених або зруйнов. церков створювали хати-читальні, сільбуду, які у 1930-х рр. перейменували на клуби за зразком міських робітн. клубів (ще один прояв офіційно прокламов. «гегемонії пролетаріату» над малосвідомим селянством). У клубі функціонували б-ка, кінотеатр, танцзал і аматор. гуртки, проводили офіц. збори та урочистості. Швидке зростання кількості клубів зовсім не означало, що на селі розгорнулося широке будівництво: під клуби та школи у 1920–30-і рр. віддавали хати «розкуркулених», виселених священників, а також перебудов. церкви. У цих пристосов. приміщеннях клуби функціонували до хрущов. часів, ко-ли справді розгорнули широкомасштабне будівництво на селі. Зорієнтовані передусім на молодь, клуби мали забезпечувати її виховання в комуніст. дусі, контроль за дозвіллям. Перевага сільбудів та клубів – у поєднанні духов. ролі (не лише лобова пропаганда, а й закорінення в свідомості сільс. молоді рад. цінностей) з дозвіллевою – до клубу йшли співати, танцювати, розважатися (як раніше на [вечорниці](#)). Перед 2-ю світ. війною сільбудів та клубів було 26 тис.; це потребувало числен. культурно-просвітн. кадрів. На село направляли з міст тисячі «культурармійців» – молодих робітників, студентів, учителів, навіть старших школярів. Клуби займалися [ліквідацією неписьменності](#), антиреліг. пропагандою, поширенням елементар. тех. та агроном. знань, основ політграмоти – загалом творенням нової реальності, яка справді ставала вікном у новий, незнаний світ. Наприкінці 1930-х рр. клубну мережу переорієнтували на виконання завдань соціаліст. культури. При цьому йшлося не лише про пропаганду соцреаліст. літ-ри, театру чи рад. пісень, а про творення й насадження нового соціаліст. фольклору, зокрема псевдонар. приказок і пісень про щасливе життя колгоспників. Утримання в обігу такої нар. творчості потребувало постій. організац. зусиль та структур – мережі гуртків при клубах; а справжня самодіяльність – вільний твор. самовияв поза контрольов. режимом структурами – не заохочувалася. Навіть таке «культурництво» не було у 1930-і рр. гол. пріоритетом у роботі клуб. мережі, поступаючись утилітар. завданням.

Станом на 1941 при культ.-осв. установах УРСР працювали 59,6 тис. істор.-парт., екон., агроном., оборон., хор., драм., муз. та ін. гуртків, які охоплювали понад 1 млн трудящих. У повоєнні роки істор.-парт., оборон. та агроном. проблемами стали займатися більш

пристосовані для цього структури. Створ. мережу обл. будинків нар. творчості як осередків з розроблення метод. вказівок, формування рекомендацій. репертуару для клуб. гуртків та самодіял. колективів, створення сценаріїв нар. свят, рад. обрядів та ін. культурно-пропагандист. заходів. Проводили конкурсні огляди худож. самодіяльності, фольклор. радіоконкурс «[Золоті ключі](#)». Індустрію «червоної просвіти» обслуговували десятки тисяч спеціально підготовлених фахівців. Система їхньої підготовки сформувалася в Україні у 1930-і рр. Осн. її ланками стали Київ. (факультети бібліотеч., культурол. і нар. худож. творчості; із філією в Миколаєві), Харків. і Рівнен. інститути культури та 26 культурно-просвіт. училищ в усіх обл. України. Випускник повинен не стільки сам бу-ти музикантом, актором, танцівником, скільки провадити роботу з іншими в аматор. гуртках. Престиж диплома інститутів культури був невисоким, так само непрестижними в рад. суспільстві були й самі культурниц. професії через низьку платню, перевантаженість роботи пропагандив. «половою». Не дивно, що одним із дозволених сюжетів рад. сатири був занедбаний сільс. клуб із величез. замком на дверях.

У 1950-і рр. розгорнулося створення сучас. матеріал. бази для клуб. мережі. У роки хрущов. «семирічки» (1957–63) будували по тисячі й більше клуб. приміщень щороку. Проте типові для рад. життя уніфікація та знебарвлення породили непривабливу зовнішність цих клубів та будинків культури, майже однакових коробок зі скла й бетону. Ці будівлі не «вписувалися» у місц. забудову та нац. архіт. традицію, залишалися, як і уніфіков. райкоми, символами держави та ідеї на підвлад. їм теренах. У роки «перебудови» в Україні зводили по 200–300 клубів на рік. Заг. тех. стан мережі незадовільний: за даними держ. програми «Культура. Просвітництво. Дозвілля», в Україні станом на 1995 із 23,6 тис. клубів та будинків культури (з них 20 тис. у селах) 5,9 тис. – у пристосов. приміщеннях, 7,2 тис. потребують капремонту, 518 – в аварій. стані. Доки не стали мас. явищем телевізори та магнітофони, доки не поширилася й у селах мода на домашні б-ки, доти клуб знач. мірою залишався осн., часом єдиним осередком сучас. міської культури у селі. У сільс. клубах гастролювали пересувні театри (перед війною існувало навіть кілька пересув. опер), приїздили пись-менники. Згодом сільс. клуб став місцем, де у вихідні збиралися на танці. Виникли сусп. умови для дійс. культурниц., просвітниц. роботи: зник ідеол. та бюрократ. тиск, відкинута політику держ. атеїзму, зруйновано бар'єри між народом та його багатомір. культур. спадщиною. Наприкінці 1980-х рр. почалося відродження інтересу до автентич. фольклору, нар. обрядів, ремесел. Мист. аматорством нині займаються здебільшого освічені городяни в 2-му і 3-му поколіннях, які зберегли сантимент до традиц. культури. Міські клуби та будинки культури працюють переважно як концертні зали на комерц. засадах. У 3х. Україні сільс. і містечк. клуби перейменували на «нар. доми». Ентузіасти намагаються поживавити, відродити клубну справу в нових умовах. На поч. 1960-х рр. створювали [клуби творчої молоді](#), зокрема Київ. клуб твор. молоді став каталізатором «шістдесятництва» (див. *Шістдесятники*); 1987 напівлегал. «Український культурологічний клуб» – предтечею укр.

опозиц. організації: Товариства української мови, Руху, УРП.

О. А. Гриценко

Сусп. зміни 1990-х рр. негативно вплинули на інфраструктуру культурно-просвітн. сфери: профспілк. і галуз. К.-п. з. зруйновано або функціонально перепрофільовано на магазини, сервісні центри, кав'ярні чи нічні клуби; скорочено держ. фінансування; різко зменшилася аудиторія, призвівши до втрати гол. принципу культурно-просвітн. роботи – загальнодоступності культур. благ. Унаслідок вимуш. комерціалізації культурно-просвітн. діяльності змістилися акценти у наданні культур. послуг насел.: розважал.-видовищні заходи рішуче витіснили духовні, культурно-освітні. На діяльності К.-п. з. позначилися і суперечності між їхнім соц. призначенням та організац.-екон., політ. умовами. З поч. 2000-х рр. в Україні поступово назрівали певні позитивні зміни у культурно-просвітн. діяльності завдяки віднос. екон. стабілізації після тривалого періоду стрімкого занепаду, пристосування людей до нових умов життя, адаптації до них К.-п. з. Спостерігаються збагачення змісту культур. практик, активізація культур. ініціатив шляхом утворення громад. об'єднань, рухів, асоц., клубів, урізноманітнення видів і форм культурно-просвітн. творчості. У великих містах України формується досить розгалужена мережа К.-п. з. – театри, кінотеатри, концертні й виставк. заклади, культурно-мист. комплекси, картинні галереї, філармонії, музеї, б-ки, парки культури і відпочинку різних форм власності і галуз. підпорядкування. Зближення і взаємопроникнення культур., освіт., соц. сфер сусп. життя спричинили поліфункціональність К.-п. з. і зумовили утворення інновац. установ: бібліотек-клубів, інформ. центрів, культурно-естет. комплексів, музеїв-клубів, інтерактив. виставок, культурно-мист. комплексів тощо. Однак у сільс. місцевості культурно-просвітн. діяльність і надалі здійснюється переважно у клубах і будинках культури, у більшості яких поєднують просвітниц., розважал., виховну і спортивно-оздоровчу роботу з насел. Відмінності у культурно-просвітн. обслуговуванні міського й сільс. насел. були й за рад. часів, коли проголошувана заг. рівність не усувала істот. розбіжностей в якості життя і соц.-культур. обслуговування насел. столиці та будь-якого провінц. м-ка. Внаслідок несприятливих екон., соц.-політ., культур., інформ.-тех. чинників у діяльності більшості сучас. сільс. К.-п. з. переважають видовищні й розважал. форми дозвілля; ці установи використовують переважно як майданчики для демонстрації кінофільмів і проведення дискотек. На якість роботи сучас. К.-п. з. негативно впливають відсутність чіткої системи держ. регулювання їхньої діяльності, відсутність преференцій для розвитку культурно-просвітн. практик та інфраструктури (особливо в регіонах України), невідповідність культурно-просвітн. послуг сучас. стандартам культур. обслуговування, тривала часова перерва між апробацією інновац. технологій і їхнім мас. впровадженням у щоденну соціокультурну практику. Ці тенденції поглиблює і подальше розшарування соціумів за способом і стилем життя, соц. ідентичністю, статусом і позицією: життя різних верств – ніби у «паралел.» культур. світах, позбавлених точок дотику в соц. просторі і часі.

Див. також [Бібліотека](#), [Братства](#), [Будинок культури](#), [Музеї](#).

І. В. Петрова

Покликання на статтю:

Культурно-просвітницькі заклади / О. А. Гриценко, І. В. Петрова // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-51494>

2001-2023 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).